

Əlyazması hüququnda

İSFƏNDİYAR SABİR OĞLU İSFƏNDİYAROV

**REGIONDA ƏRZAQ TƏMİNATININ YAXŞILAŞDIRILMASININ
PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ
(QUBA-XAÇMAZ İQTİSADI RAYONUNUN MATERIALLARI
ƏSASINDA)**

İxtisas: 5312.01 – Sahə iqtisadiyyatı

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Sadiq Vəli oğlu Salahov**
İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Ramiz Kamal oğlu İsgəndərov**
İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor

Ceyhun İlham oğlu Mahmudov
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun “Aqrar islahatlar və ərzaq təhlükəsizliyi problemləri” şöbəsi

Müdafiə 28 dekabr 2013-cü il tarixdə saat ____-da AMEA Naxçıvan Bölməsinin nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.211 Dissertasiya Şurası əsasında yaradılmış B/D.01.211 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 76, AMEA Naxçıvan Bölməsi, əsas bina, akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 26 noyabr 2013-cü ildə göndərilmişdir.

B/D.01.211 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:

E.A.ŞİXƏLİYEV
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. İntensivləşən qloballaşma prosesləri hər bir ölkə üzrə ərzaq təminatı problemini siyasi və iqtisadi baxımdan suverenliyin tərkib hissəsi kimi şərtləndirməkdədir. Qloballaşma prosesi istənilən ölkənin ərzaq təminatını artıq siyasi təsir vasitəsinə çevirmişdir. Təbii ki, bu təsir əsas etibarilə iqtisadi amillərdən qaynaqlanır. Belə ki, xarici bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər ərzaq məhsullarına olan tələbatı yerli istehsal hesabına ödənilməyən ölkələr üçün daha çox təhdidə çevrilir. Bu təhdidlər isə son nəticədə iqtisadi və siyasi asılılıqlar doğurur. Məhz belə bir şəraitdə ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması, yerli istehsalın stimullaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən hesab edilir. Bu strateji əhəmiyyətli problemlərin həlli təbii ki, dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması və əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi məqsədilə son illər dövlət tərəfindən silsilə tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu baxımdan xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 mart 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”, eləcə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” ölkənin ərzaq müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında ən mühüm hüquqi-normativ akt hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii-iqlim şəraiti və coğrafi bölgü Azərbaycan Respublikasının ərzaq təminatının maddi əsasını təşkil edən sahələrin məhz regionlar üzrə ixtisaslaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan regionlarda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması, eləcə də kənd təsərrüfatının sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi makroiqtisadi baxımdan ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ən mühüm vasitələrdən hesab edilir. Respublikanın regionları içərisində Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu kifayət qədər geniş iqtisadi potensiala və çoxçeşidli ixtisaslaşma istiqamətinə malikdir. Təsədüfi deyil ki, adı çəkilən regionun həm dağlıq, həm də düzən əraziyə malik olması bu bölgədə bitkiçiliyin və heyvandarlığın inkişafına əlverişli şərait formalaşdırır. Bundan əlavə iqtisadi rayonun daha çox meyvəçilik və tərəvəzçilik üzrə ixtisaslaşması və

eləcə də bu sahənin müqayisəli üstünlüklər əldə etməsi nəinki iqtisadi rayonda ərzaq təminatının yaxşılaşmasına, eləcə də onların daxili və xarici bazara çıxış imkanlarının genişlənməsinə potensial imkanlar açır. Lakin bununla belə regionun ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından həllini gözləyən bir sıra problemlər də mövcuddur. Bu problemlərə iqtisadi rayonda kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı ilə bağlı mövcud çətinlikləri, eləcə də kənd təsərrüfatı əmtəə isehsalçıları ilə emal müəssisələri arasında inteqrasiya münasibətləri sahəsində özünü biruzə verən çətinlikləri və infrastruktur problemlərini və s. aid etmək olar. Məhz bu qəbildən olan problemlərin aradan qaldırılmasının elmi təminatının işlənilib hazırlanması dissertasiya tədqiqatının obyektivliyini ön plana çəkir.

Problemın öyrənilmə vəziyyəti. Ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması bütün dövrlərdə dövlətin iqtisadi siyasətinin ən mühüm prioritet istiqamətini təşkil etmiş və bütün dövrlərdə iqtisad elminin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmuşdur. Planlı sosialist iqtisadiyyatında ərzaq təminatı problemi mərkəzləşdirilmiş istehsal münasibətlərinin xarakterinə uyğun şəkildə həll edilirdi. Bazar münasibətləri şəraitində də hər bir ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması dövlətin məsul olduğu vəzifələrdən biridir. Xüsusilə regionlarda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması da dövlətin aqrar siyasətinin prioritetlərindən sayılır. Bu baxımdan adı çəkilən problemlərin həlli ilə bağlı elmi tədqiqatların aparılması obyektiv zərurətdən irəli gəlir. İstər ölkə miqyasında, istərsə də regionlar səviyyəsində ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində mövcud problemlərin elmi tədqiqatı ölkəmizin iqtisadçı alimlərindən Ə.Ə.Mahmudov, Z.Ə.Səmədzadə, A.K.Ələsgərov, A.İ.Məmmədov, İ.V.Əhmədov, İ.H.İbrahimov, Ə.Ç.Verdiyev, S.V.Salahov, H.A.Xəlilov, B.X.Ataşov, R.Ə.Balayev, A.F.Abbasov, F.B.İsgəndərov və başqaları dəyərli tədqiqat işləri aparmışlar. Xarici ölkə iqtisadçı alimlərindən A.A.Nikonov, E.Serova, N.P.Borisenko və başqaları öz elmi tədqiqatlarında ərzaq təminatının bu və ya digər aspektlərinə xüsusi diqqət yetirmişlər.

Tədqiqat obyektı kimi seçilən Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədqiqatlar bu günədək isə demək olar ki, kompleks şəkildə aparılmamışdır. Məhz bütün bunlar dissertasiya mövzusu üzrə tədqiqatının həyata keçirilməsinə əsas olmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi sahibkarlığın inkişafı şəraitində regionda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasının konseptual əsaslarını araşdırmaqdan, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinin mövcud

vəziyyəti və inkişaf meyillərini təhlil etməkdən, regionda ərzaq təminatının yüksəldilməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və yerinə yetirilmişdir:

- sahibkarlığın inkişafı şəraitində ərzaq təminatı sisteminin sosial-iqtisadi mahiyyəti, prinsip və strukturunun araşdırılması;
- ərzaq təminatı sahəsində regional siyasətin fundamental əsaslarının tədqiq olunması;
- regionda ərzaq təminatının formalaşdırılmasının əsas amillərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında və tədqiq olunan regionda kənd təsərrüfatı istehsalının mövcud vəziyyətinin təhlili;
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda əhalinin ərzaq təminatının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- regionda ərzaq təminatının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunması;
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbinin yüksəldilməsinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolunun tədqiqi;
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda aqrar bazar infrastrukturalarının inkişaf istiqamətlərinin əsaslandırılması.

Tədqiqatın predmetini regionun ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması və kənd təsərrüfatının inkişafı səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı kimi Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri seçilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji əsasını respublikanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin ərzaq təminatı ilə bağlı əsərləri, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq hüquqi normativ aktları təşkil etmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində iqtisadi statistik, müşahidə, təhlil, analiz-sintez üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məlumat mənbələri. Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən Regional Aqrar-Elm Mərkəzinin məlumatlarından, eləcə də Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd

Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun materiallarından, həmçinin internet şəbəkəsinin informasiya resurslarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- regionun ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin başlıca tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilmişdir;

- ölkənin ərzaq təminatının regional mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir;

- regionda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına təsir edən amillər təsnifləşdirilmişdir;

- aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmasının Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına təsiri müəyyənləşdirilmişdir;

- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda ərzaq təminatının səviyyəsi sosial aspektlərdə qiymətləndirilmişdir;

- regionda ərzaq təminatı infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Öldə edilən nəticələr və irəli sürülən əməli təhlillər aşağıdakı məsələlərin həllinə kömək etməyə imkan verir:

- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda aqrar-ərzaq təsərrüfatının inkişaf prioritetlərinin əsaslandırılmasına;

- əhəlinin alıcılıq qabiliyyətli tələbinin stimullaşdırılmasının regionun ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına təsirinin müəyyənləşdirilməsinə;

- kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsinin regionun ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına təsirinin qiymətləndirilməsinə.

Tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda 2011-ci ildə keçirilmiş “Aqrar iqtisadiyyat: müstəqilliyin 20 ilində” elmi-praktik konfransda, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda 2012-ci ildə keçirilmiş “Ərzaq təminatının regional problemləri” beynəlxalq elm praktiki konfransda və 2013-cü ildə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda keçirilmiş “Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq konfransda məruzə edilmiş və bəyənilmişdir.

“Regionda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasının prioritet istiqamətləri (Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun materialları əsasında)” mövzusunda hazırlanmış dissertasiya işinin əsas nəticələri Quba Regional Aqrar Elm Mərkəzi tərəfindən istifadə üçün qəbul edilmişdir (15.02.2013-cü il tarixli 08 sayılı arayış).

Tədqiqat nəticəsində dərc edilmiş materiallar. Tədqiqat nəticəsində mövzunun əsas müddəalarını əks etdirən ümumi həcmi 3,12 ç.v. olan 8 elmi məqalə dərc olunmuşdur.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 159 səhifədə yazılmışdır. Tədqiqat işində 17 mətn daxili cədvəl verilmiş və 100 adda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə vəziyyəti araşdırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, işin nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yeniliyi və təcrübi əhəmiyyəti, tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin birinci fəslı **“Sahibkarlığın inkişafı şəraitində regionda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasının konseptual əsasları”** adlanır. Bu fəsildə sahibkarlığın inkişafı şəraitində ərzaq təminatı sisteminin sosial-iqtisadi mahiyyəti, prinsip və strukturu araşdırılmış, ərzaq təminatı sahəsində regional siyasətin əsasları tədqiq olunmuş və regionda ərzaq təminatının formalaşdırılmasının əsas amilləri müəyyənləşdirilmişdir.

XX əsrin sonlarından etibarən beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən radikal dəyişikliklər, o cümlədən postsosialist ölkələrində həyata keçirilən liberallaşdırma bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı həyata keçirilən islahatların əsasını qoydu. Bazar təsərrüfatına keçidi şərtləndirən iqtisadi islahatların prioritet istiqamətini sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi təşkil etmişdir. Bu ilk növbədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində müxtəlif mülkiyyət mənsublu təsərrüfat subyektlərinin formalaşdırılması, eləcə də azad rəqabətin inkişaf etdirilməsi və son nəticədə bazar özünü tənzimlənmə mexanizminin formalaşan milli iqtisadiyyatda hakim mövqə tutmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

İstər keçid dövründə, istərsə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərzaq təminatı, onun formalaşdırılması, kriteriyaları ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmış və bu tədqiqatlar nəticə etibarilə, istər beynəlxalq miqyasda, istərsə də ölkə daxilində adı çəkilən problemin daha çox strateji xarakter daşması qənaətinə gəlməyə əsas vermişdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, respublikamızda ərzaq məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi, eləcə də ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra uğurlar əldə edilsə də, həllini gözləyən problemlər də mövcuddur və bu problemlər içərisində ərzaq bazarının infrastruktur sisteminin yaradılması təxirəsalınmaz tədbirlər qismindədir. Bu istiqamətdə son illər mühüm tədbirlər həyata keçirilməyə başlamışdır. Belə ki, ambarların və soyuducu kameraların inşası, topdansatış bazarlarının formalaşdırılması, emal müəssisələrinin yaradılması və onların sayının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir ki, bu da nəinki ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına və eləcə də əhəlinin ərzaq məhsulları istehlakının səviyyəsinə müsbət təsir göstərir. Ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında istehsal infrastrukturlarının

rolu da əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. İstehsal infrastrukturuları məhsulların saxlanması və daşınması ilə bağlı problemlərin həllini, eləcə də kənd rayonlarında nəqliyyat problemlərinin həllini də nəzərdə tutur.

Təhlil göstərir ki, hal-hazırda kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları məhsulların bazarlara və istehlakçılara çatdırılması ilə bağlı nəqliyyat sahəsində kifayət qədər problemlərlə üzləşirlər. Belə ki, nəqliyyat tariflərinin yüksək olması kimi amillər istehsalçıların məhsul istehsalına çəkdikləri xərcləri artırır. Məhsulun tam maya dəyərinin yüksək olması, ərzaq təminatında bəzən əlyetərlilik problemini ortaya qoyur.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində məhsullun yığılması, emalı və bazar konyunkturunda baş verən informasiyaların təhlili istiqamətində aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumlarının düzgün istiqamətləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlər reallaşdırılır. Bu əsas etibarilə aqromarketing xidməti vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Məlum olduğu kimi ərzaq məhsullarının istehlakının yaxşılaşdırılması ərzaq təminatında başlıca prinsiplərdən biri hesab edilir. Ərzaq məhsullarının istehlakı altsisteminin bu baxımdan məqsəd və vəzifələri, ilk növbədə insanların sağlam şəkildə yaşaması sahəsində dövlətin siyasətinin prioritetlərinə söykənir. Dövlət təbii ki, vətəndaşının normal yaşayış imkanlarını təmin etmək, onların sağlamlığının qayğısına qalmaqla bağlı öz üzərinə müəyyən öhdəliklər götürür.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təminatı sistemini formalaşdıran hər üç yarımstemin özü müəyyən elementlərdən təşkil olunur və həmin elementlər arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Ümumiyyətlə, adı çəkilən yarımstемlərin konkret olaraq ərzaq təminatı sisteminə birləşməsi üçün müvafiq prinsiplərə riayət olunması vacibdir ki, bu prinsiplərə də aşağıdakıları şamil etmək olar: funksional, iyerarxiya, texnoloji, resurs və təşkilati.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ərzaq təminatı sistemini formalaşdıran yarımstемlər arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsi müasir şəraitdə həm əhalinin istehlakının yaxşılaşdırılmasına, həm də ölkənin ərzaq təminatının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan istehsal subyektlərinin ehtiyaclarının ödənilməsinə əlverişli şəraitin yaradılmasına imkan verir. Bütün bunlar isə, qloballaşma şəraitində ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında başlıca vasitə hesab edilir.

Transformasiya proseslərinin aqrar sahədə yaratdığı ciddi problemlərin aradan qaldırılması fəal modernləşdirmə siyasətinin hazırlanması və reallaşdırılması üçün səmərəli mexanizmlərin formalaşdırılması zəruriliyini

şərtləndirmiş olur. Çoxtərəfli bir proses kimi aqrar modernləşdirmə bazar idarəetmə sisteminin əsas vasitələrindən real istifadə olunması şəraitində uğurla həyata keçirilə bilər. Aqrar modernləşmə mexanizmlərinin formalaşması bir neçə istiqaməti əhatə edəcək. Bu zaman həmin mexanizmlərin səmərəliliyinin təmin edilməsi baxımından prinsipial əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı cəhətlərə diqqət yetirilməsi zəruridir:

1. Modernləşmə mexanizmi keçid dövründə ölkədə formalaşmış olan aqrar struktura uyğunlaşdırılmalıdır. Belə ki, həyata keçirilən islahatların nəticəsində Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında kiçik ölçülü təsərrüfatlar üstünlük təşkil edir. Bu şəraitdə elə mexanizmlər formalaşdırılmalıdır ki, modern texnoloji proseslərin xırda istehsalçılar tərəfindən tətbiqinə imkanlar açılsın. Başqa sözlə, ölkədə kiçik ölçülü aqrar təsərrüfatların zəruri texniki və texnoloji təminatına yol açan institusional, iqtisadi və təşkilati vasitələr yaradılmalıdır.

2. Aqrar modernləşdirmənin həyata keçirilməsi sahəsində real imkanlar nəzərə alınmalıdır. Yəni aqrar modernləşdirmə mexanizmi kənd təsərrüfatı istehsalında çağdaş texnika və texnologiyaların tətbiqinə yönəldilə biləcək resurslardan səmərəli istifadəsini təmin etməlidir. Bu halda söhbət hər bir konkret şəraitdə aqrar sferada modernləşdirmə məqsədlərinə investisiya qoya biləcək əsas subyektlərin, dövlətin aqrar istehsalçıların və kənd təsərrüfatına vəsait yönəltmək istəyən digər sahələrdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin müvafiq imkanlarının düzgün dəyərləndirilməsi ilə həmin imkanların dolğun reallaşdırılmasını təmin edən rıçaqların formalaşdırılmasından gedir.

3. Aqrar modernləşdirmənin konkret inkişaf mərhələlərində nəzərdə tutulan kursla adekvatlığı təmin edilməlidir. Belə ki, aqrar sferada modernləşdirmə çoxistiqamətli proses kimi müxtəlif xarakterli tədbirlərin eyni zaman çərçivəsində bir sıra hallarda, həm də kompleksli həyata keçirilməsini tələb edir.

Respublikamızda ərzaq təhlükəsizliyi problemi artıq kifayət qədər öz aktuallığı ilə fərqlənmişdir və istər dövlət orqanları tərəfindən, istərsə də yerli sahibkarlar tərəfindən artıq bu problemə kifayət qədər geniş diqqət yetirilir. Məhz bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 mart 2001-ci il tarixli 640 №-li Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı” təsdiq edilmişdir. Proqramın əsas məqsədi ölkədə aparılan iqtisadi islahatların daha da dərinləşməsini, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasını və əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılmasını həyata keçirmək olmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli 3004 №

Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair” Dövlət Proqramı demək olar ki, qloballaşma şəraitində dünya ərzaq bazarlarında müşahidə olunan qeyri-sabitliyin Azərbaycanda ərzaq məhsullarının qiymətlərinə təsirinin neytrallaşdırılmasına, eləcə də daxili ərzaq bazarının idxaldan asılılığının aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş məqsədli proqram xarakteri daşıyır. Dövlət Proqramında qeyd edilir ki, proqramın əsas məqsədi ölkənin hər bir vətəndaşının sağlam və məhsuldar həyat tərzı üçün onun qəbul olunmuş normalara uyğun ərzaq məhsulları ilə tam təmin edilməsinə nail olmaqdır.

Regionlarda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından regionlararası ticarət şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi və eləcə də əmtəə istehsalçılarının xarici bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi sahəsində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Məlum həqiqətdir ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının sərəncamında torpaq sahəsinin məhdudluğu bir sıra hallarda onların yalnız öz ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə məhsul istehsal etməyə vadar edir. Bu isə onların xüsusilə xarici bazarlara çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatında iri əmtəəlik təsərrüfatlarının yaradılması məsələsi aktuallaşır. İri əmtəəlik təsərrüfatlarının yaradılması, son nəticədə zəruri olan kartof, meyvə-tərəvəz məhsullarının xarici bazara daha çevik şəkildə çıxarılmasına əlverişli şərait yaradacaqdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı **“Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinin mövcud vəziyyəti və inkişaf meylləri”** adlanır. Bu fəsilə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı istehsalının və regionda kənd təsərrüfatının inkişafının mövcud vəziyyəti təhlil olunmuş, o cümlədən Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda əhalinin ərzaq təminatının mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmişdir.

Ölkə əhalisinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi vacib şərtlərdən biridir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı sahə vahidinə əldə edilən məhsulun həcmi kimi xarakterizə edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı kifayət qədər yüksək olmaqla istehsalın iqtisadi cəhətdən səmərəliliyinin yükəldilməsinə xidmət edir. Yüksək məhsuldarlığa nail olunması isə intensiv texnologiyaların tətbiqini, o cümlədən elit toxum sortlarından istifadəni nəzərdə tutur. Ölkə əhalisinin etibarlı ərzaq təminatına nail olunması üçün, ilk növbədə torpaqların faktiki və potensial məhsuldarlığı arasındakı fərqlərin aradan

qaldırılması vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların müəyyən hissəsi şoranlaşmış və şorəkətləşmişdir. Bu isə məhsuldarlığın səviyyəsinə mənfi təsir edir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün ilk növbədə torpaqların meliorasiya və irriqasiyasının həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Bu zaman ərzaq təminatı üçün prioritet olan kənd təsərrüfatı sahələri seçilməli və bazar konyunkturu tələbləri nəzərə alınmaqla istehsalın sahə strukturu təkmilləşdirilməlidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə, konkret tədbirlərin həyata keçirilməsinə və onların icrasına diqqət və qayğı göstərməsi aqrar sahədə istehsalın dinamik inkişafını təmin etmiş, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin strukturunda mühüm dəyişikliklər, məhsul istehsalının artırılmasında əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Nəticədə 2011-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı 5,8 faiz artmış, o cümlədən bitkiçilikdə artım 7,8 faiz, heyvandarlıq sahəsində isə artım 3,7 faiz olmuşdur.

2011-ci ilin məhsulu üçün 1608,2 min hektar sahədə əkin aparılmışdır. Onun 967,3 min hektarını, yəni 60,2 faizini payızlıq və yazlıq dənli və dənli paxlalı bitkilər, 340,0 min hektarını, yəni 21,1 faizini digər yazlıq bitkilər və 300,9 min hektarını, yəni 18,7 faizini keçmiş illərdən qalan çoxillik otlar təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əldə etdiyi gəlirlərin əsas mənbəyini kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edilən gəlirlər təşkil edir. Son illər bu gəlirlərin həcmi artmaqda davam etmişdir. Əgər 2000-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı 2515 min manat məbləğində zərərle başa çatmışdırsa, artıq 2001-ci ildən etibarən 220 min manat məbləğində satışdan pul gəliri əldə edilmiş və 2011-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxilolmalar 41912 min manata çatmışdır. Bu da 2001-ci illə müqayisədə 190,5 dəfə çoxdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edilən gəlirlərin 2011-ci ildə 21%-ni və ya 8980 min manatını bitkiçilik məhsullarının satışından daxil olmalar, 79%-ni və ya 25041 min manatını isə heyvandarlıq məhsullarının satışından daxilolmalar təşkil etmişdir. Bitkiçilik məhsullarının satışı 2001-ci ildən, heyvandarlıq məhsullarının satışı isə 2004-cü ildən etibarən gəlirlə başa gəlmişdir. 2011-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının rentabelliği 19,7%, o cümlədən bitkiçilik məhsullarının satışının rentabelliği 24,1%, heyvandarlıq məhsullarının satışının rentabelliği isə 20,5% təşkil etmişdir.

Ümumiyyətlə, statistik məlumatların təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin optimal həcmələri digər qurumlarla, o cümlədən fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfatları ilə müqayisədə daha yüksək olduğundan kənd təsərrüfatı müəssisələrində gəlirlərin səviyyəsi və eləcə də istehsalın iqtisadi səmərəliliyi daha yüksəkdir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsini təhlil edərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, adı çəkilən bölgə tarixən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Təsədüfi deyildir ki, respublikanın bu bölgəsi keçmiş sovetlər birliyi zamanında Bakı şəhərini və keçmiş İttifaqın mərkəzi regionlarını fəraş meyvə-tərəvəzlə təmin edirdi. Bundan əlavə meyvə-tərəvəz məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşma sayəsində iqtisadi rayonda hələ keçmiş sovetlər dönməində geniş çeşiddə emal müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Respublikanın bu şimal bölgəsində əhalinin məşğulluğundan təmin edilməsi də məhz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələrin payına düşür. İqtisadi rayona daxil olan Quba və Xaçmaz inzibati rayonları kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə yanaşı həm də emal üzrə ixtisaslaşmışdır. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsinin dinamikası Cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi, ha

İqtisadi rayonlar	2000	2008	2009	2010	2011	2000-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə %
Respublika üzrə cəmi	1041542	1499881	1705449	1583874	1608184	154
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	57804	95913	116094	107427	114425	198
İqtisadi rayonun respublika üzrə xüsusi çəkisi, %	5,5	6,4	6,8	6,8	7,1	-
Qusar rayonu	12189	29339	35420	33142	35459	2,9 dəfə
Xaçmaz rayonu	25625	37493	43580	42621	42497	166
Quba rayonu	10728	17036	19634	16518	21025	196
Şabran rayonu	7576	10256	14223	12384	12233	161
Siyəzən rayonu	1686	1789	3237	2762	3211	190

Cədvəlin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, son illər respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində müşahidə olunan müsbət meyillər özünü Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda göstərməkdədir. Belə ki, regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilən Dövlət

Proqramları Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. 2000-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə respublika üzrə əkin sahəsi 54% artaraq 1041542 hektardan 1608184 hektara çatmışdır. Bu tendensiya Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda da müşahidə edilmişdir. Belə ki, adı çəkilən regionda kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi 98% artaraq 57804 hektardan 114425 hektara çatmışdır. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsinin artması iqtisadi rayonun respublika üzrə xüsusi çəkisinin də yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Əgər 2000-ci ildə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsinə görə iqtisadi rayon respublika üzrə 5,5% xüsusi çəkiyə malik olmuşdursa, bu göstərici 2011-ci ildə 7,1% təşkil etmişdir.

2007-ci ildən etibarən respublikamızda taxıl istehsalının stimullaşdırılması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” Sərəncamına müvafiq olaraq taxıl əkin əmtəə istehsalçılarına hər hektar əkin sahəsinə görə 80 manat məbləğində dövlət büdcəsindən yardım göstərilir. Bu isə bütün bölgələrdə taxıl istehsalının artırılmasına iqtisadi stimulları gücləndirir. Bundan əlavə elit toxum sortlarının, eləcə də I və II reproduksiya toxum sortlarının istehsalına görə də dövlət büdcəsindən yardımlar həyata keçirilir. Məhz bütün bunlar istər ölkədə, istərsə də ayrı-ayrı regionlarda dənli və dənli paxlaların istehsal göstəricilərinin yaxşılaşmasına əlverişli şərait yaradır. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda dənli və dənli paxlaların istehsal göstəriciləri cədvəl 2-də öz əksini tapmışdır.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun kənd təsərrüfatı sahəsini təhlil edib belə qənaətə gəlmək olar ki, regionun təbii-iqlim şəraiti onun daxili və xarici bazarda rəqabətə davamlı ərzaq məhsulları təklif etməsinə imkan verir. Məhz bu potensialdan səmərəli istifadə olunması son nəticədə yerli əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin artmasına və region əhalisinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradardı.

Hər hansı məhsul növü üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəlməsi idxaldan asılılıq səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. 2011-ci ildə çörək məhsulları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi 35,2%, tərəvəz üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi 4,3%, üzüm üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi 10,1%, ət və ət məhsulları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi 12,4%, süd və süd məhsulları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi 29,5%, yumurta üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi 22,6%, balıq və balıq məhsulları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi 27,6% təşkil etmişdir.

Cədvəl 2

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda dənli və dənli paxlaların istehsal göstəriciləri

İqtisadi rayonlar	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2000-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə %
əkin sahəsi, ha								
Respublika ümrə cəmi	648229	802337	739566	897032	1125472	967976	967278	149
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	42548	88082	62413	71691	92117	82068	91312	2,15 dəfə
Qusar rayonu	9270	24736	16693	23360	29014	25926	28071	3,03 dəfə
Xaçmaz rayonu	16484	32821	22413	24372	31045	30111	32326	196
Quba rayonu	8418	13793	13108	14123	16698	13161	17475	2,08 dəfə
Şabran rayonu	6791	12046	8851	8245	12294	10339	10478	154
Siyəzən rayonu	1585	4686	1348	1591	3066	2532	2962	187
məhsuldarlıq, sent/ha								
Respublika ümrə cəmi	23,8	26,5	27,1	27,9	26,6	20,7	25,4	107
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	23,5	21,6	23,8	21,3	21,3	20,2	23,0	98
Qusar rayonu	22,3	13,8	21,9	20,5	18,3	16,3	20,0	90
Xaçmaz rayonu	29,7	26,2	28	22,2	22,6	23,3	25,8	87
Quba rayonu	19	23,7	23,2	22,9	24,8	20,6	25,1	132
Şabran rayonu	17,1	25,5	19,8	19	21,1	21,2	20,9	122
Siyəzən rayonu	17,9	14,6	9,5	14,7	18,3	17	17,1	96
istehsal, ton								
Respublika ümrə cəmi	1540178	2126666	2004362	2498306	2988305	2000523	2458436	160
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	99877	190450	148376	152295	196173	165836	210318	2,1 dəfə
Qusar rayonu	20695	34126	36560	47821	52992	42327	56218	2,7 dəfə
Xaçmaz rayonu	48733	86028	62676	54141	70220	70160	83378	171
Quba rayonu	16023	32754	30369	32352	41417	27121	43806	2,7 dəfə
Şabran rayonu	11594	30683	17484	15649	25941	21913	21855	189
Siyəzən rayonu	2832	6859	1287	2331	5603	4316	5061	179

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda da son illər ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsinin yüksəlməsi müşahidə edilməkdədir. Bu onunla bağlıdır ki, regionda kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişafı ilə yanaşı ərzaq təminatının əsasını təşkil edən əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbi də nisbətən yüksəkdir. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun Rusiya Federasiyası ilə həmsərhəd ərazidə yerləşməsi kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının öz məhsullarını xaricə çıxarmaq imkanlarını nisbətən genişləndirir.

Regionun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Bitkiçilikdə Quba-Xaçmaz əsasən tərəvəz və meyvə istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Bundan başqa, Şabran, Siyəzən, Xaçmaz rayonlarında üzüm, Qusarda kartof yetişdirilir. İqtisadi rayonun əhali məskunlaşan hər yerində taxıl əkilir. İqtisadi rayonun düzənlik ərazisində südlük-ətlik istiqamətli maldarlıq, dağətəyi və dağlıq zonasında isə qoyunçuluq inkişaf etmişdir. Siyəzən və Şabranda quşçuluq kompleksləri mövcuddur.

Ümumiyyətlə, aparılan araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi ərzaq təhlükəsizliyi baxımından nəinki yetərli həddədir, həm də bölgənin regionlararası və xarici ixracda da payı yüksəkdir. Adı çəkilən iqtisadi rayon üçün ən mühüm problem bazar infrastrukturalarının mövcudluğu və emal sənayesinin inkişafı ilə bağlıdır. Belə ki, əsasən meyvə-tərəvəz məhsulları üzrə ixtisaslaşma nəticəsində istehsalçı öz məhsullarını reallaşdırmaqla bağlı problemlərlə üzləşir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün isə, ilk növbədə yerli kənd təsərrüfatı xammalı ilə işləyən emal müəssisələrinin sayının artırılmasına diqqət yetirilməlidir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı **“Regionda ərzaq təminatının yüksəldilməsinin prioritetləri”** adlanır. Bu fəsildə regionda ərzaq təminatının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, bölgədə əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbinin yüksəldilməsinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu qiymətləndirilmiş və aqrar bazar infrastrukturalarının inkişaf istiqamətlərinə dair təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Regionlarda ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, ilk növbədə kənd təsərrüfatının inkişafından və emal sənayesinin mövcud durumundan bilavasitə asılıdır. Kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsullar emal sənayesi üçün xammal rolunu oynayır. Lakin bununla belə kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi arasında bazar iqtisadiyyatının tələbləri və prinsipləri əsasında integrasiya münasibətləri qurulmadığından emal sənayesi müəssisələri kənd təsərrüfatı müəssisələrində bu və ya digər dərəcədə özlərinin şərtlərini diqtə edirlər. Belə bir şəraitdə isə, kənd

təsərrüfatı məhsullarının tez xarab olması və keyfiyyətini itirməsi, bütövlükdə əmtəə istehsalçıların gəlirlərini azaldır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının tez xarab olması səbəbindən emal müəssisələri həmin məhsulları nisbətən ucuz qiymətə almaq arzusunda olur və bütün bunlar kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların gəlirlərinin azalması ilə müşayiət olunur. Bundan əlavə emal müəssisələri tərəfindən alınan məhsulların dəyərinin uzun müddət ödənilməməsi kənd təsərrüfatında aqrotexniki tədbirlərin optimal zaman kəsiyində yerinə yetirilməməsinə də səbəb olur. Prosesi daha da mürəkkəbləşdirən cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bir sıra hallarda emal müəssisələri regionlarda fəaliyyət göstərsə də məhz həmin regionda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarından istehsal etdikləri xammalı tədarük etmirlər. Onlar nisbətən ucuz qiymətə xaricdən kənd təsərrüfatı xammalı əldə etməyə üstünlük verirlər. Bu isə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların heç də hamısını son nəticədə regional və mərkəzi bazarlarda reallaşdırmaq mümkün olmur. Bu, müxtəlif səbəblərlə bağlıdır.

İlk növbədə kənd təsərrüfatı məhsullarının xarab olması, öz keyfiyyətini itirməsi, eləcə də kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların saxlanma kameralarının olmaması ilə əlaqədardır. Doğrudur, son zamanlar regionlarda müxtəlif növ saxlama kameralarının yaradılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilməyə başlamışdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu kameralar bir sıra hallarda ya tələbatı ödəmir, ya da regionlarda yenidən yaradılmış saxlama kameralarında məhsulların saxlanılması ilə bağlı tariflər kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları qane etmir. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları ilə emal sənayesi müəssisələri arasında sıx qarşılıqlı inteqrasiya əlaqələrinin formalaşdırılması və bu zaman hər iki tərəfin, xüsusilə də əmtəə istehsalçıların iqtisadi maraqlarının gözlənilməsi vacib şərtlərdən biridir.

Regionda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı, ilk növbədə iqtisadi vasitələrdən istifadə edilməsinə ehtiyac vardır. İqtisadi vasitələr həm əmtəə istehsalçıları, həm də istehlakçıların maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və bu zaman stimullaşdırma prinsipi ön plana çəkilir. Təbiidir ki, əmtəə istehsalçısı bu prosesdə, ilk növbədə təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirliyinin yüksəldilməsində maraqlıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində qiymətlərin tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, ilk növbədə dolayı vasitələrlə, yəni iqtisadi vasitələrlə həyata keçirilməlidir. Belə ki, bazar özünü-tənzimləmə mexanizminin hakim prinsiplərinin pozulmaması baxımından inzibati resurslardan istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayılır. Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsinin tənzimlənməsində daha çox iqtisadi təsir vasitələrindən istifadə edilir. Bu ölkələrdə ərzaq təminatının iqtisadi mexanizminin mühüm tərkib hissəsi kimi təminatlı qiymətlərdən istifadə edilməsi özünü daha çox doğruldur. Bu isə, onunla əlaqədardır ki, təminatlı qiymətlər kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının, ilk növbədə təminatlı gəlirlər əldə etməsinə əlverişli şərait yaradır. Bütün bunlar isə, son nəticədə regionda fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçılarının daha çox təminatlı gəlir əldə etmələrinə və eləcə də geniş təkrar istehsal prosesini uğurla başa çatdırmasına əlverişli şərait yaradır. Təminatlı qiymətlərin tətbiqi, ilk növbədə bazarda mövcud qiymət səviyyələrinin əmtəə istehsalçılarının maraqlarına uyğun olmadığı halda həyata keçirilir.

Regionda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına bilavasitə təsir göstərmək iqtidarında olan vasitələrdən biri də dövlət yardımlarıdır. Dövlət yardımları, adətən birbaşa və dolayı olmaqla fərqləndirilir. Ölkə prezidentinin sərəncamı ilə aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının, torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərdən azad olunması kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət yardımının dolayı forması kimi qəbul edilir. Həmin dolayı vasitələr, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının birbaşa dövlət subsidiyaları tətbiq edilmədiyi şəraitdə onların vergi borclarının silinməsi yolu həyata keçirilir və həmçinin digər vergilərdən azad olunmasına istiqamətlənmiş tədbirlər reallaşdırılır.

Araşdırmalar göstərir ki, xüsusilə regionların ixtisaslaşma istiqamətləri nəzərə alınmaqla və eləcə də regionlardakı əsas istehsal vasitəsi olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin münbitliyi və s. nəzərə alınmaqla, verilən yardımların diferensiallaşdırılmasına önəm verilməlidir. Bu zaman torpaq rentasının xarakterinə görə də dövlət yardımlarının diferensiallaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nəqliyyat mərkəzləri və nəqliyyat şəbəkələrinə və eləcə də bazarlara və digər alqı-satqı şəbəkələrinə yaxınlığı və uzaqlığı baxımından kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına verilən yardımların fərqləndirilməsinə də diqqət artırılmalıdır. Ümumiyyətlə götürdükdə, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından dövlət yardımlarının təkmilləşdirilməsi ilə

bağlı aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədə müvafiq hesab edirik:

- regionda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının iqtisadi stimullarını artırmaq məqsədilə dövlət yardımlarının verilməsində başlıca meyar kimi məhsuldarlığın səviyyəsinin nəzərə alınması;

- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət yardımı verilərkən regionlarda ixtisaslaşma istiqaməti, eləcə də torpaqların keyfiyyətinin nəzərə alınması;

- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət yardımlarının verilməsi zamanı torpaq sahələrinin nəqliyyat şəbəkələrinin və satış bazarlarının yaxınlığının nəzərə alınması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarını daxili bazara nisbətən xarici bazara daha çox çıxaran əmtəə istehsalçılarına yardım verilərkən onların üstün mövqedə olmasının təmin edilməsi;

- sərəncamında xırda emal sexləri olan kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət yardımı verilərkən daha üstün mövqedə olmasının təmin edilməsi.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində iqtisadi mexanizmin davamlı olaraq, təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur və hesab edirik ki, bu tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi, son nəticədə region əhalisində ərzaq məhsullarına olan təminatın yaxşılaşdırılması əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı, eləcə də respublikanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində artan rola malik ola bilər.

İstər makroiqtisadi çərçivədə, istərsə də regional səviyyədə ölkənin ərzaq təminatı, bir sıra amillərin təsirindən asılı olur. Bu amillərə, ilk növbədə məhsul istehsalının artırılmasını, məhsulun istehlak səviyyəsinin yüksəldilməsini aid etmək olar. Məhsul istehsalının artırılması, son nəticədə ərzaq bazarında əmtəə təklifinin artması deməkdir. Lakin bununla yanaşı, regionların və istərsə də bütün ölkə əhalisinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması istehsal amili ilə yanaşı, eyni zamanda əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbinin stimullaşdırılmasından da asılıdır. Ərzaq bazarında qiymətlərin səviyyəsinə uyğun şəkildə gəlirlərin səviyyəsi təşkil etməlidir ki, bu da istehlakın səviyyəsinin artırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Ümumiyyətlə, alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi, son nəticədə mal dövriyyəsinin sürətlənməsinə əlverişli şərait yaratmağa imkan verir. Bu baxımdan Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda əhalinin alıcılıq qabiliyyətli tələbinin yüksəldilməsi istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Regionda yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması əhalinin alıcılıq qabiliyyəti tələbinin stimullaşdırılması baxımında mühüm rol oynamaqla yanaşı, eyni zamanda iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasında da əhəmiyyətli vasitə hesab edilir. Aparılan araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımında əhalinin alıcılıq qabiliyyəti tələbinin stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

- kənd yerlərində istehsal və sosial infrastrukturun müasir tələblərə uyğunlaşdırılması;
- aqrar sahədə səmərəli idarəetmə sisteminin tətbiqi və institusional dəyişikliklərin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması;
- kənd əhalisinin, o cümlədən kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçılarının maliyyə-kredit qurumlarına çıxışının təkmilləşdirilməsi;
- yerli əmtəə istehsalçılarının xarici bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsi və kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- kənd yerlərində informasiya-məsləhət xidmətlərinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında aqromarketing sisteminin tətbiqi hesabına əmtəə istehsalçılarının daxili və xarici bazarda baş verən dəyişikliklərə adekvat reaksiyasının təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatında sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatı ilə emal müəssisələri arasında integrasiya münasibətlərinin müasir tələblər səviyyəsinə uyğunlaşdırılması;
- kənd təsərrüfatında tədarük və satış sistemində azad rəqabət mühitinin dəstəklənməsi və satış prosesinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının və istehlakçıların bazardan paritet şəkildə istifadə edilməsinin təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə yerli istehsalın intensiv texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi;
- ixracın təşviq edilməsi siyasətinin inkişaf etdirilməsi;
- regionda kənd təsərrüfatı istehsalında əsas istehsal vasitəsi olan torpaq resurslarından səmərəli istifadə edilməsi və eləcə də torpaqların münbitliyinin qorunması istiqamətində meliorasiya və irriqasiya tədbirlərinin davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi;

- kənd yerlərində ünvanlı yardım sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- dövlət yardımlarının tətbiqində diferensiaslaşma sisteminin tətbiqi;

- regionda azad bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi baxımından infrastruktur sisteminin inkişafına əlverişli şərait yaradılması və infrastrukturdan yerli əmtəə istehsalçılarınun güzəştli şərtlərlə istifadəsinin təmin edilməsi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində infrastruktur sistemi təsərrüfat subyektləri arasında münasib qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı, eyni zamanda tədavi prosesinin də səmərəliliyinə xidmət edir. Bu xüsusilə əhalinin təbii istehlakının əhəmiyyətli hissəsini özündə əks etdirən ərzaq məhsullarının satışı sferasında infrastruktur sistemi nəinki, istehsalçılara, eyni zamanda istehlakçıların da maraqlarının təmin edilməsinə bilavasitə yardım göstərir. Əslində, infrastruktur sistemi istehsalçılarla istehlakçılar arasında əlaqəni formalaşdıran bir mexanizmdir. Bazar infrastrukturunu olmadan, istehsalçı və istehlakçı arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək demək olar ki, mümkün olmur. İnkişaf etmiş ölkələrdə infrastruktur sisteminin təkmil xarakter daşması, ilk növbədə istehlakın səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, cəmiyyətdə sosial ehtiyacların müvəffəqiyyətlə qarşılmasına əlverişli şərait yaradır. Məhz, infrastruktur sisteminin təmin edilməsində iqtisadi sistemin müvəffəqiyyətini şərtləndirən ən başlıca elementlərdən biri kimi çıxış edir. Regionda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması baxımından yanaşdıqda, aqrar bazar infrastrukturunu aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

- istehsalçıların maraqları baxımından məhsul satışı və tədarükü sisteminin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması;

- istehsalçıların maraqları baxımından müxtəlif mülkiyyət mənsublu təsərrüfat subyektləri, o cümlədən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları ilə emal müəssisələri arasında inteqrasiya münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi.

- istehsalçıların maraqları baxımından məhsul satışı sferasında kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin enerji və zaman sərfinin azaldılması və eləcə də məhsul satışına sərf edilən xərclərin aşağı salınması;

- istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

- istehlakçıların maraqları baxımından yanaşdıqda, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçılara çatdırılması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının tez xarab olması və keyfiyyətinin itirilməsi baxımından onların sürətli satışına və istehlakına əlverişli şərait yaradılması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə ticarət strukturlarına vaxtında çatdırılması;

- ərzaq bazarında əmtəə dövriyyəsinin həcmnin genişləndirilməsi.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda aqrar bazar infrastrukturlarının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ilk növbədə topdansaş bazarlarının, o cümlədən xarici ölkələrdə geniş yayılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının fyuçers birjalarının yaradılması məhsulların nəinki daxili bazarda təminatla satışını, həm də xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu isə həm yerli əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında, həm də əhalinin gəlirlərinin artırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Bütövlükdə yerinə yetirilən tədqiqat işində Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu təmsalında regionda ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi inkişafın milli təcrübəsinin formalaşmasına və onun aqrar sahədə səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə dair dissertasiyanın sonunda verilən nəticə və təklifləri xülasə etməyə imkan vermişdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları aşağıda dərc olunmuş elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Regionlarda ərzaq bazarının formalaşdırılmasında infrastruktur təminatının rolu / AzETKTİ və Tİ-də keçirilmiş “Aqrar iqtisadiyyat: müstəqilliyin 20 illində” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, s. 117-119 (0,2 ç. v.)

2. Ərzaq təminatı və əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi problemləri / AzETKTİ və Tİ-nin elmi əsərləri: 4 cildə, III c., Bakı: “Şərq-Qərb” ASC-nin mətbəəsi, 2011, s. 134-138 (0,4 ç. v.)

3. Ərzaq təminatının regional aspektləri / AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun elmi əsərləri: 4 buraxılış, I b., Bakı: AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, 2012, s. 304-308 (0,38 ç. v.)

4. Əhalinin ərzaq təminatının sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri / 6-7 dekabr 2012-ci ildə AzETKTİ və Tİ-nin 50 illik yubileyinə həsr olunmuş “Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri” mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: “Şərq-Qərb” ASC-nin mətbəəsi, 2012, s. 388-391 (0,25 ç. v.)

5. Aqrar bazarın tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələləri // Kooperasiya, 2012, №3 (26), s. 35-38 (0,38 ç. v.

6. Региональные аспекты продовольственного обеспечения // Международный технико-экономический журнал, Москва, 2012, №4, с.45-47 (0,44 п.л.)

7. Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına təsir edən amillər / AzETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri: 4 cildə, III c., Bakı: “Şərq-Qərb” ASC-nin mətbəəsi, 2012, c. 43-47 (0,44 c.v.)

8. Azərbaycan Respublikasının regionlarında ərzaq təminatının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri // Azərbaycan Aqrar Elmi, 2013, №1, s. 131-134 (0,63 c.v.)

**ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УЛУЧШЕНИЯ
ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В РЕГИОНЕ (НА
ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА)**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность избранной темы, характеризуется степень ее изученности, указаны основные задачи, объект и предмет исследования, научная новизна и практическая значимость работы, а также представлены апробация результатов исследований и их внедрение.

Первая глава диссертационной работы называется **«Концептуальные основы улучшения продовольственной безопасности в условиях развития предпринимательства»**. В этой главе оценены социально - экономическая сущность, принципы и структура продовольственного обеспечения, формирование обеспечения продовольственной безопасности в регионе и фундаментальные основы региональной политики в сфере продовольственного обеспечения.

Вторая глава диссертационной работы называется **«Нынешнее состояние и тенденции развития обеспечения потребности населения на продовольственные продукты в Губе-Хачмазском экономическом районе»**. В этой главе проанализированы состояние сельскохозяйственного производства Азербайджанской Республики, развитие сельского хозяйства в регионах и продовольственное обеспечение населения Губа-Хачмазского экономического района.

Третья глава диссертационной работы называется **«Приоритеты улучшения продовольственного обеспечения в регионе»**. В этой главе определены направления совершенствования экономического механизма продовольственного обеспечения, развитие инфраструктуры аграрного рынка, оценена покупательская способность населения Губа-Хачмазского экономического района в обеспечении продовольственной безопасности.

В заключительной части представлены выводы и рекомендации, полученные на основе проведенного исследования.

**THE PRIORITY DIRECTIONS OF IMPROVEMENT OF FOOD
PROVISION IN THE REGION (ON THE BASIS OF THE
MATERIALS OF THE GUBA-KHACHMAZ REGION)**

SUMMARY

The thesis consists of the introduction, three chapters, the conclusion, the list of the used references.

In the Introduction the topicality of the chosen theme is justified, its degree of study is characterized, the main tasks, the object and the subject of the investigation, the scientific novelty and the practical significance of the work are indicated, as well as the approbation of the results of the work and its implementation are presented.

The first chapter of the thesis is called **“The conceptual bases of the improvement of food provision of the region in the conditions of development of ownership”**. The socio-economic essence, principles and structure of food provision system in the condition of ownership development are investigated in this chapter. Also, the fundamental bases of the regional policy, the main factors of the formation of food provision are evaluated.

The second chapter of the thesis is called **“The current situation and development tendencies of ensure the demand of the population for food products in the Guba-Khachmaz economic region”**. The current situation of agricultural production in the Republic of Azerbaijan, the level of development of agriculture and food provision of the population in the Guba-Khachmaz region are analysed in this chapter.

The third chapter of the thesis is called **“The priorities of increasing the food supply in the region”**. The directions of improvement of economic mechanism of food provision and development of the infrastructure of the agrarian market are determined, the purchasing ability of the population of the Guba-Khachmaz region are estimated in provision of food security in this chapter.

In the concluding part the conclusions and recommendations received on the basis of the carried out research are presented.

Çapa imzalanmışdır: 25.11.2013
Formatı: 60/84, 16/1
Sifariş: 67
Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

ИСФЕНДИЯР САБИР оглы ИСФЕНДИЯРОВ

**ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УЛУЧШЕНИЯ
ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В РЕГИОНЕ (НА
ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА)**

Специальность: 5312.01 – Отраслевая экономика

АВТОРЕФЕРАТ

**Диссертация на соискание научной степени
доктора философии по экономики**

НАХЧЫВАН-2013